

навыками, является базой обогащения словарного запаса учащихся. Изучение терминологии развивает внимание учащихся к значениям и употреблению слов, воспитывает у них потребность в выборе подходящего слова для выражения той или иной мысли в собственной речи, формирует умение пользоваться словарем.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- [1] Им Хынг Су. Становление терминологической лексики русского языка. – М., 1995. – 235 с.
- [2] Кауфман И.А. Терминологические словари. Библиография. – М.:ИНФРА, 1996. – 121 с.
- [3] Климовицкий Я.А. Лингвистическая обусловленность формирования частных терминологических систем. – Саратов, 1986. – 184 с.
- [4] Анюшкин Е.С. Васютин В.А. Воронежская школа терминоведения: прагматические аспекты понятийно-терминологической работы // Отраслевая терминология: Лингвопрагматические аспекты. – Воронеж, 1996. – С. 27-35
- [5] Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. Пособие для учителей. Изд.2-е, испр. и доп. – М., «Просвещение», 1976. – 543 с.
- [6] Ярцева В.Н. Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – 472 с.

МРНТИ 16.21.39

Б. Қапалбек

«Мемлекеттік тілді дамыту институты» ЖШС директоры, филология
ғылымдарының кандидаты.
Алматы, Қазақстан

ПЫСЫҚТАУЫШ ПЕН ЕСІМШЕ БАҒЫНЫҢ ҚЫНЫҢ ГЕНЕТИКАЛЫҚ ЖАҚЫНДЫҒЫ

Аннотация. Қазіргі қазақ тіліндегі жайылма сөйлемдер мен күрделенген сөйлемдер немесе құрмалас сөйлемдер және одан да үлкен күрделі синтаксистік құрылымдардың негізі, бастапқы көзі тарихи тұрғыдан қарағанда бастауыш пен баяндауыштан (не соның бірінен) ғана тұратын жалаң сөйлемдер екендігі белгілі. Тілдегі құрылымдардың күрделенуі сөйлеу кезінде болады және сөйлеушінің қажетіне қарай жүзеге асады. Бұл мақалада қосымшаның генетикалық жақындығы мен жағдайлары қарастырылады. Сонымен қатар жағдайлардың қалыптасуы да қарастырылады.

Кілт сөздер: қазіргі қазақ тілі, тілдік құрылым.

Б. Капалбек

Директор ТОО «Института развития государственного языка», кандидат
филологических наук
Алматы, Казахстан

ГЕНЕТИЧЕСКАЯ БЛИЗОСТЬ ОБСТОЯТЕЛЬСТВА И ПРИДАТОЧНОГО ПРИЧАСТИЯ

Аннотация. Известно, что в современном казахском языке в основе сложных предложений и сложных предложений или сложных предложений и даже более сложных синтаксических структур, источником которых исторически являются только простые предложения, состоящие из начала и рассказчика (или одного из них). Сложность языковых структур возникает во время речи и зависит от потребностей говорящего. В статье говорится о генетической близости придаточного причастия и обстоятельства. А также рассматриваются способы их формирования.

Ключевые слова: современный казахский язык, языковая структура.

B. Kapalbek

Director of the Institute for the Development of the State Language LLP,
Candidate of Philological sciences
Almaty, Kazakhstan

GENETIC PROXIMITY OF ADVERBIAL MODIFIER AND SUBORDINATE PARTICIPLE CLAUSE

Annotation. It is known that in the modern Kazakh language, complex sentences and complex sentences or complex sentences and even more complex syntactic structures are based on, the source of which is historically only simple sentences consisting of a beginning and a narrator (or one of them). The complexity of linguistic structures arises during speech and depends on the needs of the speaker. The article considers genetic proximity of adverbial modifier and subordinate participle clause. The ways of their formation are discussed.

Keywords: modern Kazakh language, linguistic structure.

Қазіргі қазақ тілінде барыс формасы есімшеден кейін келетін *дейін, шейін* демеулері бірінің орнына бірі талғамастан жүре береді. Мысалы: *Мен Ыбырайға ілесіп, ауылдан кеткенге дейін (шейін) Мұстана мені қалдыру әрекетінде болды* (С.Мұқанов). *Жүргіншілер көзден таса болғанға шейін*

(дейін) бұлар арттарынан қарап тұрды (М.Әуезов). Бұлардың орнына етістік баяндауыштың *-ғанша, -генше, -қанша, -кенше* түрінде ықшамдалып келуі де сөйлемге ешқандай мағыналық өзгеріс әкелмейді: *Ауыз үйдің қонағы тарағанша (тарағанға шейін, дейін), Қуандық үй ішінің ұсақ шаруасына алданып жүрді* (М.Әуезов). Қазіргі қазақ тілінің статистикалық деректеріне сүйенсек, сабақтас сөйлем жасаудың осы екі тәсілінің ішінен ықшамдалған түрі жиірек қолданылады [1, 101 б.].

Таксистік қатынастарды жан-жақты қарастырып жатқан орыс тіл білімінде оны жасаушы тілдік құрылымдар ретінде негізінен жоғарыда келтірілгендей құрмалас сөйлемдер талданады. Біздің түсінігімізде, деңгейлік тұрғыдан алғанда, мезгілдік қатынас жай сөйлемдердің бойынан да табылады.

Қазіргі қазақ тіліндегі жайылма сөйлемдер мен күрделенген сөйлемдер немесе құрмалас сөйлемдер және одан да үлкен күрделі синтаксистік құрылымдардың негізі, бастапқы көзі тарихи тұрғыдан қарағанда бастауыш пен баяндауыштан (не соның бірінен) ғана тұратын жалаң сөйлемдер екендігі белгілі. Тілдегі құрылымдардың күрделенуі сөйлеу кезінде болады және сөйлеушінің қажетіне қарай жүзеге асады. Жалаң сөйлемдердің жайылмаға айналуы ондағы ойдың күрделенуіне жатады. Деривациялық модельдер арқылы күрделі құрылымның бастапқы негізін немесе бастапқы тек тұлға мен әрекеттен (Т+Ә) ғана тұратын сөйлемдердің күрделену мүмкіндіктерін байқауға әбден болады.

Жалаң сөйлемдер бүгінгі тілімізде де мол ұшырасады. Өйткені олар күрделі туынды құрылымдарға негіз бола отырып, өзі тарихтың көшінен қалып қойған жоқ. Яғни синтаксистік деривация құбылысын диахрониялық тұрғыдан ғана түсінбеу керек. Сөйлеушінің қажетіне қарай бүгінгі тілімізде сөйлемдер жалаң, жайылма, құрмалас және т.б. құрылымда келе беретіндіктен оны психолингвистикалық аспектіде қараған жөн. Десек те тілдің алғашқы даму сатысында тіліміздің бұрынғы қалпында ұшырасатын сөйлемдердің сан алуан түрлері болған жоқ. Алғашқы предикаттық қатынас зат есім, қимыл атау және жіктеу есімдіктерінің тіркесінен тұрғандығы белгілі. Сөйлемдердегі анықтауыш және пысықтауыш мүшелердің қолданылуы олардың күрделенуіне жатады. Тілімізде сөздердің анықтауыш мүше болып жұмсалыуынан сын есімдер, пысықтауыш мүше ретінде жұмсалыуынан үстеулер қалыптасқан. Кейін тілдің даму барысында есім мен етістіктің аражігі ашылып, таза етістік қасиетін молайта түсетін жаңа категориялар қалыптасқан. Етістік негізді туынды формалар да үстеу мен сын есімдердің орнына жүріп, бірі анықтауыштық қатынастар (есімшелер), бірі пысықтауыштық қатынастар (көсемшелер) жасай бастаған. Сонымен тарихи дамып қалыптасу тұрғысынан алғанда қазіргі қазақ тіліндегі жай сөйлемдердің, күрделенген немесе құрмалас сөйлемдердің бастапқы көзі тек бастауыш пен баяндауыштан тұратын жалаң сөйлемдер болған.

Тілдің дамуы сөйлеу кезінде жүзеге асады. Тілдің қалыптасу барысында жалаң бастауыш пен баяндауыштардан ғана тұратын сөйлемдер кеңейіп, олардың құрамында тұрлаусыз мүшелер пайда бола бастаған. Сөйлемдердің

күрделену немесе жайылу жолын байқау үшін біз деривация теориясына сүйенуге тиіспіз.

Есімшелердің анықтауыштан өзге тұрлаусыз мүшелердің қызметін атқаруы олардың тиянақсыздануымен тығыз байланысты. Есімшелер тиянақсыздана келе, тиянақтаушы етістіктердің алдында қолданыла бастаған. Және олардың кейбірінің қолданыла келе көсемшелердің қатарына өтуіне де осы жол себеп болған. Есімшелердің құрылымды кеңейтуші оператор ретінде өте актив қолданылатын тұлғаға айналып бара жату себебі олардың бағыныңқы сипатта қолданыла алуына байланысты.

Есімшелер арқылы күрделенген синтаксистік құрылымдардың деривациялану заңдылықтарын зерттеген М.Қойшыбаев аталған тұлғаның жатыс, шығыс, көмектес септіктерінде келіп, пысықтауыш болатындығын және де кеңістік мағынасын білдіріп күрделене келе құрмалас сөйлемнің бағыныңқы сыңары дәрежесіне шейін көтеріле алатындығын фактологиялық материалдармен дәлелдейді [2, 4 б.].

Пысықтауыштар мен бағыныңқылардың генетикалық жақындықта екендігін дәлелдеу оңай. Мәселен, сөйлемдегі сөздердің орын тәртібі тұрақты және жылжымалы болады. Пысықтауыштардың ішінде өзі пысықтайтын сөздің тек алдында тұратын сөздер бар да (*Поезд жайлап қозғала бастады*), сөйлемдегі орны еркін болатын пысықтауыш сөздер бар (*Жайлап поезд қозғала бастады*). Пысықтауыштардың кейінгі қасиеті жайлы түркітануда кеңінен айтылып жүр. Бұлай болудың себебі кей пысықтауыштар өзі пысықтайтын етістікпен өте тығыз байланыста болмайды және олар егер сөйлемнің басында тұрса, тек етістікке қатысты емес, бүкіл сөйлемге қатысты болады. Бұл пікірімізді жұмсалымды синтаксистің үлкен маманы Жантас Жақыпов та растайды. Ғалым өз зерттеуінде мезгіл пысықтауыштың баяндауышпен байланысы еркін, әлсіз болатыны, перифериялық позицияда бола отырып, сөйлемді тұтасымен айқындайтыны, сөйлемнің өн бойына қатысы болатыны туралы пікірлерге тоқтайды да, мезгіл пысықтауышының осы қасиетінен болар, ол бір сөйлемнің шеткергі орнында (периферияда) тұрып, баяндауышпен еркін, әлсіз байланысатындықтан, тек сол сөйлемнің өн бойына ғана емес, тұтас контекстке де қатысты бола алады. Мұндай контексте сол мезгіл пысықтауыш қатысып тұрған сөйлемнен басқалары мезгіл пысықтауышсыз сөйлем сипатында болады деп, оған мынадай мысалдар келтіреді: *Баяғыда соғыс басталған жылы жігіттермен бірге военкоматқа барған. Тізең шығып кеткен деді ме, тобығын қисық біткен деді ме, әйтеуір әскерге жарамай қалды* (Ә.Кекілбаев). *Күн кешкіре, күзгі суық тұман сейілді де, жел тынып, жылы жаңбыр себеледі. Алдан кең өзек кезікті* (С.Жүнісов).

Бұл мысалдардан бірінші сөйлемдегі асты сызылған мезгіл пысықтауышы екінші сөйлемдегі оқиғаға да қатысты, сондықтан да екінші сөйлемді оқшау алсақ, ол толымсыз болып шығар еді.

Келесі мысалдың ерекшелігі – екінші тұрған мезгіл пысықтауышсыз сөйлемнің жетпей тұрған пысықтауышының орнына бір сөз емес, предикаттық ыңғайындағы бағыныңқы сөйлем жүріп тұр [3, 146 б.].

Таксистік қатынастар пысықтауыш мүше етістік сөз табынан болғанда ғана орын алады. Сондықтан ғалымның келтірген *күн кешкіре* деп басталатын екінші мысалында іліктес таксистік қатынас бар екендігі анық.

Пысықтауыштардың етістік сөз табы арқылы жасалуы кейіннен пайда болған құбылыс. Сын есімнің негізгі қызметі заттың қасиетін анықтау болса, үстеудің қызметі қимылды сипаттау болып табылады.

Біздің түсінігімізше, есімше және көсемше тұлғалы етістіктердің анықтауыштық және пысықтауыштық қызметтерде жұмсалуды сөйлеушінің жалпы категориялық мағынаның ішіндегі әртүрлі реңктерді беру қажеттілігінен туған. Мәселен, жалпы *қанша?* деген сұраққа жауап беру бар да, сол қашан деген сұрақтың ішіндегі де мағыналық реңктерді толық ашып айта алу бар: *таңертең бардым, кешке бардым, күн шыға бардым, таң біліне бардым*. Мұндағы пысықтауыштық қатынаста тұрған сөз тіркестерінің қай-қайсысы болса да *қашан?* деген сұрауға жауап беріп тұр. Пысықтауыш мүшенің алдыңғы екеуі үстеуден болса, кейінгілері көсемше тұлғалы құранды етістіктерден болған.

Қалай? деген сұраққа жауап беретін пысықтауыштар да үстеуден өзге сөз таптарынан жасала береді: *күлімдеп қарады, жағалай отырысты, көре-көре көсем боларсың, сөйлей-сөйлей шешен боларсың. Қалт тоқтады, шалқасынан ашылды т.б. Күлімдеп сөйледі (көсемше), ақырын сөйледі (үстеу)* дегендер *қалай?* деген бірдей сұраққа жауап беріп, екеуі де амал пысықтауыш жасап тұрса да, іштей реңктік айырмашылықтарға ерекшеленді. Көсемше пысықтауыш қимылдың тәсілін білдірсе, үстеу пысықтауыш қимылдың қарқынын білдіріп тұр. Төл қызметі пысықтауыштық болғанымен, үстеу сөз табы пысықтауыштардың барлық мағыналық түрлерін (амал, себеп, мекен, мақсат, мезгіл) жасауға әлі жете бермейді. Сондықтан сөйлеуде бұл қызметтерге көсемше, сын есім, еліктеу сөздер, тұлғалық өзгеріске түскен зат есімдер, есімшелер т.б. тартылады.

Пысықтауыштардың тек қана үстеулерден болмауының екі себебі бар. Бірі – жоғарыда айтқандай, көсемшелердің бойында болатын реңктік мағыналардың үстеулерде болмауынан, айтушының өзі жеткізбек болған реңкті тап басып айту мақсатынан туындаған құбылыстар болса, екіншісі – дәл сондай мезгілдік мағынаны жеке үстеу сөздердің бере алмауынан деуге болады. Бір ұғымды, затты, әрекетті бір ғана сөзбен беру мүмкіндігі жоқ болса, онда тіркес арқылы беру тілімізде молынан кездеседі. Мысалы:

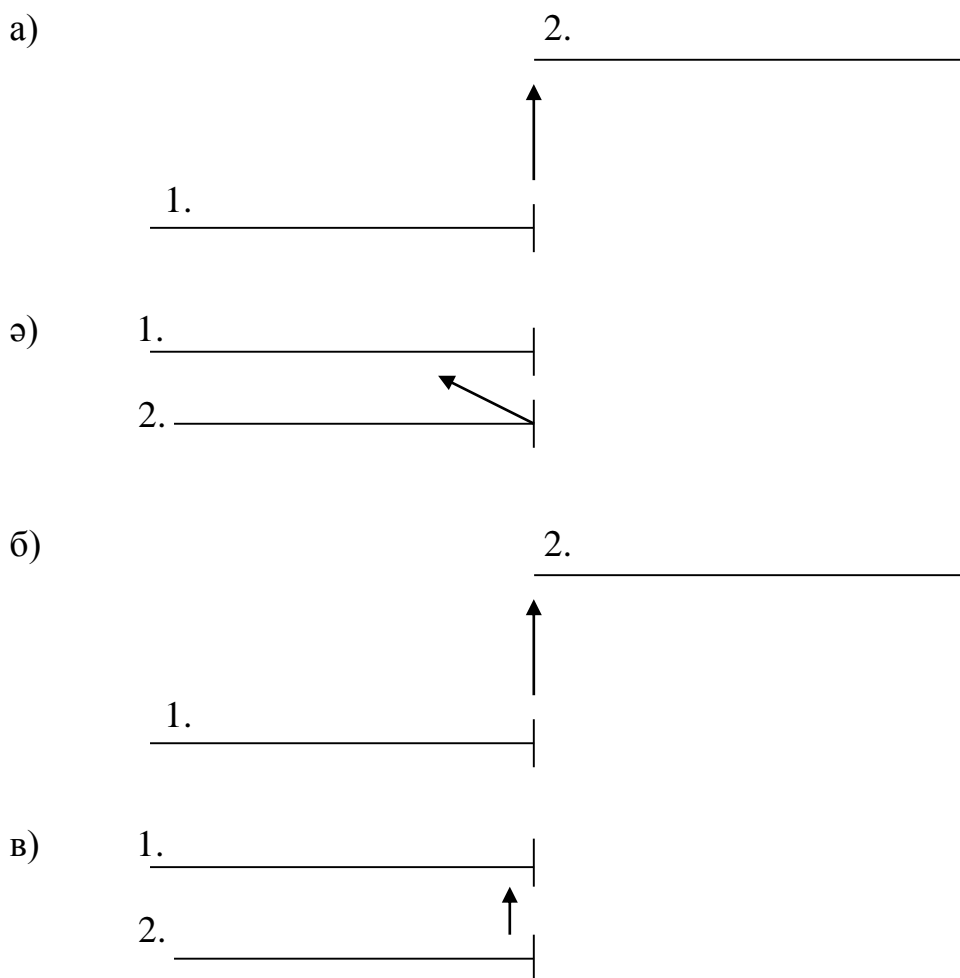
а) *Ел орыңға отырар кезде ауылға қайтып келе жатқан екі-үш жылқыға келіп араласты* (М.Әуезов).

ә) *Таң қалыңдап келе жатқанда барлық аңшы мен көп жылқышы атқа мінді* (М.Әуезов).

б) *Таң әбден атып, ел тұрған мезгілге шейін Бақтығұл сартылдатып жүре бермек болды* (М.Әуезов).

в) *Үш бала түс ауғанша қарлы даланы мейлінше аралады* (Ө.Қанахин).

Жоғарыда келтірілген сөйлемдердегі таксистік қатынастардың ЖМӨ орталық (ядро) сипатын мынадай сызбалар арқылы көрсетуге болады:

Келтірілген мысалдардың барлығында күрделі мезгіл пысықтауыштар мезгіл мәнді сөздердің қатысуымен жасалған.

Тиянақсызданған есімше тұлғалары мен көсемше тұлғалары арқылы жасалған пысықтауыштар етістік баяндауышпен мезгілдік қатынаста болады. Мысалы, *Әрқайсысы Гауһардың қолын алғанда өңдері жылып, езу тартады. Нар түйе үйге жеткенде басына үкілі тақия киген, талдырмаиш денелі қыз шығып, бұйдасын шешіп, есік алдындағы қазыққа байлады* (Т.Ахтанов). *Үй іші асқа отырғанда сыртта көген басында жатқан қойлар мекіренді. Еламан ұсталып кеткелі жалғыз қалған қызына жиі қатынап жүреді* (Ә.Нұрпейісов).

Біз жоғарыда қазіргі қазақ тілінде мезгіл пысықтауыштардың түрлі жолдармен жасалатындығын айттық. Олардың барлығы да *қашан?* деген сұрауға жауап береді. *Айтыс тартыстарда ол қаймығып көрген жоқ* (Д.Исабеков). *Елу бір, елу екінші жылдары ақ мылтық асынған қиямет қыс болды* (Ш.Айтматов). *Осы түнде ас піскенге шейін Барлас Қобыланды батыр жырын жырлады* (М.Әуезов).

Сөйлемдердегі мезгіл пысықтауыштардың барлығы *қашан?* деген сұраққа жауап беріп тұрғанмен, соңғы сөйлемдегіден басқасында таксистік қатынас орнап тұрған жоқ. Неге? Себебі алдыңғы екі сөйлемдегі пысықтауыштардың бірі зат есімнен (*айтыс тартыстарда...*), екіншісі сан

есімнен (*елу бір, елу екінші жылдары...*) жасалып тұр. Яғни қимыл-әрекет жоқ. Тиянақтаушы етістікпен мезгілдік қатынаста тұрған құрылымға *Осы түнде ас піскенге шейін ...* мезгіл пысықтауышы жатады. Өйткені таксистік қатынастардың барлығының өрістік орталығы (ядрасы) бірінен кейін бірі, бірінің алдында бірі немесе қатарлас өтіп жатқан екі қимыл болып табылады.

Сонымен біз жоғарыда айтылғандарды жинақтай келе мына нәрселердің басын ашып алуды жөн көрдік:

1. Таксистік қатынастар тек полипредикативтік сөйлемдерде ғана емес, пысықтауышы бар жай сөйлемнің жайылма түрі арқылы да жасалады екен.

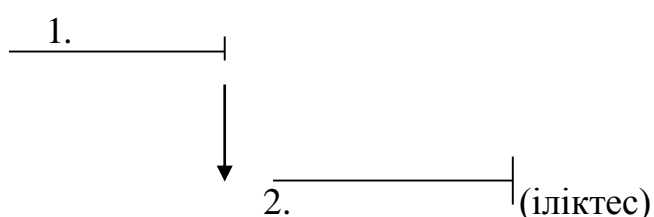
2. Барлық пысықтауыш арқылы таксистік қатынастар орнамайды. Тек мезгіл пысықтауыш, оның ішінде тиянақсызданған есімше, көсемше және көмекші сөздердің қатысуымен жасалғандарында ғана таксистік өріс орталығы анық көрінеді.

3. Мезгіл пысықтауыш жасайтын көсемше және есімше тұлғалары сол күйінде солға қарай күрделеніп барып, бағыныңқының баяндауышын жасай алады. Бұл құбылысты деривациялық модельдер арқылы дәлелдеуге әбден болады.

4. Таксистік қатынас жасауға негіз болатын функционалды жұрнақтардың (есімше, көсемше) жұмсалымдық мүмкіндігі екі түрлі: есімшелердікі кеңдеу. Олар анықтауыштан өзге тұрлаусыз мүшелердің қызметін атқарарда тиянақсызданады да, кейбірі тіпті көсемшенің қатарына өтіп кетеді.

5. Таксис өрісін жасауға қатынасатын функционалды жұрнақтардың жұмсалып ауқымы (жұмсалып парадигмасы) бір-бірімен тығыз байланысты. Оған тіл біліміндегі парадигмалық және синтагмалық қатынастарға сүйеніп есімше және көсемше жұрнақтарының жұмсалып мүмкіндігіне талдау жасау арқылы көз жеткіземіз.

Таксистік ЖМӨ орталығына екі немесе одан да көп қимылдың іліктес, қатар және алдында өтуі жатады. Таксистік қатынастардың осындай үш түрлі сипатта келуіне, ең алдымен оны жасайтын тілдік құралдардың жүйедегі жеке төл мағынасы себеп болады. Мәселен, мезгіл пысықтауыш жасауда өте белсенді жұмсалатын есімшенің тиянақсызданған *-ғанда* тұлғасы, негізінен таксистік қатынастардың іліктес түрін жасайтындығы белгілі. Мысалы, *Есіктен кіріп келгенде он шақты адамның қарс жабылған сұсты қабағын көріп, үмітін үрей жеңіп, ауыр халге түсті. Қоспан ана жылы Алматыға мәжіліске барғанда Алатау бөктерінің қойшыларын аралаған* (Т.Ахтанов). Екі сөйлемдегі ЖМӨ орталығы бірдей және былайша өрнектеледі:

Тиянақсызданған есімшенің *-ғанда* тұлғасы әр уақытта іліктес қатынасты білдіре бермейді. Мына мысалдарға көңіл аударайық: *Түйешілер аңтарылып тұрғанда ол жан-дәрмен мылтығына жармасты* (Ж.Қорғасбек). *Келесі күні келіп қалар деп отырғанда оқшау хабар алды* (Ә.Нұрпейісов).

Байқап отырғанымыздай, мұнда мезгіл пысықтауыштардың барлығы қалып етістіктері арқылы жасалған.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Қапалбеков Б. Көсемшелердің жұмсалу өрісі. – Алматы, 2006. – 164 б.
[2] Қойшыбаев М. Есімше бағыныңқылы құрылымдардың деривациялану жолдары. Канд. дисс., Алматы, 2006. – 25 б.
[3] Жақыпов Ж. Сөйлеу синтаксисінің сипаттары. Қарағанды, 1998. – 159 б.

МРНТИ 16.01.09

Б.Қ. Ақбердиева

Ш.Есенов атындағы КМТИУ, ф.ғ.к., доцент

СЕРІКБОЛ ҚОНДЫБАЙДЫҢ МИФОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ «АДАМ ЖАНЫНА» ҚАТЫСТЫ МИФОЛОГЕМАЛАР

Аннотация. Мақала С.Қондыбай шығармаларындағы мифологемаларды зерттеу мәселелеріне арналған. «Адамның жанын» ашатын мифологемалар анықталған. Тілдің мағынасын жан-жақты түсіну және сөздің терең мағынасын ашу үшін тілдің қатынас құралы ретіндегі қызметі ғана емес, оның шығу тарихына, өзгерудің күрделі кезеңдеріне тереңірек үнілу қажет. Осы бағытта жазылған С.Қондыбайдың төрт томдық «Арғықазақ мифологиясы» зерттеу еңбегін қазақ тіл білімі үшін (жалпы қазақ ғылымы сияқты) үлкен маңызы мен болашағы бар «энциклопедиялық трактат» деп санауға болады.

Кілт сөздер: миф, мифология, мифологема, тіл.

Б.К. Ақбердиева

КГУТИ им.Ш. Есенова, кандидат филологических наук, доцент

МИФОЛОГЕМЫ В МИФОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ СЕРИКБОЛА КОНДЫБАЯ КАСАТЕЛЬНО «ДУШИ ЧЕЛОВЕКА»